

Հարիր Մեսլեմի որդի իր ձեռքով կնքեց այս դաշնագիրը»:

Դվինից հետո Հարիրը գնաց Զորնի (Գառնի), Աշուղ (Աշուղը), Ցաթ-յուլիշում (Փուցե հայ պատմագիրների «Սաղկանց Լեռան»), Զերել Քյուրի (Կոգովիտ) և Վադի էլ-Ահրար (Ազնուաց Զոր) գավառները գրավեց: Դարձյալ Դվինից նա գնաց և նվաճեց Նեշեվ (Նախճավան) բաղաքը և բնակիներին նույն տեսակ դաշնագրություն տվեց, ինչ տվել էր Դվինին: Այստեղ նրա մոտ եկավ Բասփուրաշանի (Վասպուրականի) նախարարը և կամովին հնագանդություն հայտնեց և տարեկան հարկ (գլխահարկ) տալու պայմանով հաշտություն կնքեց: Նախճավանից արարական զորքն անցավ Սիսաշան (Սիսական, Սյունիք): Արարացի պատմագիրներն առշասարակ շատ քաջ և պատերազմասեր են հոչակում Սիսաշան ցեղը: Հարիրն այդտեղ ընդդիմության հանդիպեց: Դրավելով Վայսի (գուցե Վայոց Զորի) բերդը, արաբները մյուս սիսական բերդապահ զորքերի հետ հաշտություն կնքեցին՝ դարձյալ գլխահարկ վճարելու պայմանով: Սյունիքից Հարիր նվաճողական արշավանքն անցնում է արևմուտք, գրավում է Ջյուրծանը (Դերշան?) և նրա գավառը: Բնակիչներին տված թղթի մեջ արար հրամանատարն ասում էր.

«Զեր պատգամավորն ինձ մոտ և հետս եղող իսլամների մոտ հասալ, և դուք հասկացաք, որ մենք մի այնպիսի ազգ ենք, որին Աստված պատվեց և նշանավոր արավ, և մենք փառք ենք տալիս Աստծուն, որ այսպես է արել: Աստված օրհնե իր Մուհամեդ մարգարեին: Դուք հայտնում եք, թե սիրում եք մեր հաշտությունը: Զեր ընծան հասավ և ես էլ ընդունեցի իրու թերհաշիվ ձեր վճարելիք գլխահարկի: Զեզ ապահովություն շնորհեցի և այս ապահովությունները կարգադրեցի: Եթե ընդունեք, գործը վերջացած է, եթե ոչ, պիտի պատերազմենք ձեզ հետ հանուն Աստծու և նրա մարդուն: Ողջուն նրանց, որոնք խրատ են ըմբռնում»:

Հարիրին էր պահված և ամբողջ արևմտյան Վրաստանն ու Թիֆլիս նվաճելու գործը: Թիֆլիսից հերի հետ նրա ունեցած նամակագրությունը շատ հետաքրքրական է և իրու պատկեր այն պարտավորությունների, որոնք բխում էին սրբազն պատերազմից: Ահա թե ինչ էր գրում նվաճողը:

«Հանուն Աստծու գթածին և ողորմածին: Այս է այն գիրը, որ Հարիրը, որդի Մեսլեմի, տվեց Թիֆլիսի, Մենչելիսի, Զորշանի և Կիրմիզի բնակիչներին, իրենց անձի, ինչքերի, տաճարների, վանքերի, աղոթարանների և կրոնի ապահովության համար, այս պայմանով, որ իրենց ստորևանակն և յուրաքանչյուր ընտանիքի հայր մի դենար¹ տուրք վճարելի չէ ձեզ բազմությամբ տների մեջ լցվել՝ գլխահարկը նվազացնելու համար, ինչպես նաև ներեկի չէ բաժանել միենույն ընտանիքի անդամներին՝ գլխահարկն ավելացնելու համար: Մեր պարտքն է ուսուցանել ձեզ և պաշտպանել ընդդիմ Աստծու և նրա մարգարեի թշնամիների, քանի որ հնագանդ եք:

«Իսլամի աղքատն երեկոյան իր տունը պիտի հրավիրե և ինչ կերակուր որ ս. գրքի հավատացող մարդկանց ներելի է, այն կերակուրը պիտի տա նրան: Եվ նրա մի իսլամ հիվանդությունից ստիպված ձեր տանը մնա, պարտավոր եք նրան բժշկել իսլամների մեջ սովորական եղած ամենաէժան

¹ Արարական դրամ, որի արժողությունը մոտավորապես 13 ֆրանկ էր (տե՛ս Ղեզան պատմագիր, հառաջարան 4. Եղանի, եր. Ժե):

գնով: Եթե մեր հավատն ընդունեք և մեր աղոթքները կատարեք մեզ ելքայր կիխնեք. ապա թե ոչ՝ գլխահարկ կվճարեք: Եթե իսլամներն, ուրիշ զբաղմունք ունենալով, շկարողանան ձեզ պաշտպանել և ձեր թշնամիները ձեզ հաղթեն, այս բանը շպիտի համարվի այս դրամության դեմ գործվածք»:

Սրանք են ձեր իրավունքներն ու պարտականությունները: Աստված և իր հրեշտակները վկա են, և այս վկայությունը բավական է»:

Նույնպես հաղթական էր Սելմանի արշավանքն Արրանի երկրում (Աղվանք): Ամենից առաջ թելական¹ քաղաքն էր, որ հապատակություն հայտնեց արարներին: Այդտեղից Սելմանը գնաց Թերդաս (Պարտավ) մայրաքաղաքի վրա: Բնակիչները դռները փակեցին և դիմադրություն ցուց տվին: Արարները պաշարեցին քաղաքը և ասպատակեցին գյուղերը: Բայց որովհետև հասել էր հնձի ժամանակը, ազգարնակությունն ավելորդ համարեց այլևս դիմադրել և հապատակություն հայտնեց Սելմանին: Հաստատվերով Աղվանից մայրաքաղաքում, Սելմանը ձիվոր զորքեր ուղարկեց շրջակա գավառները և այսպիսով նվաճեց ամբողջ Ուտի նահանգը: Այսպես էին Շաքշին (Շակաշեն), Մեսիվան (Մեծկվանք), Ուտի (Ուտի Առանձնակ), Մարասպան (Փուցե Մեծիրանք), Հերցելիան (Հարզանք), Թորաղ, ինչպես նաև Շեմբուր (այժմյան Շամբոր գետի վրա) քաղաքը: Իրեն հպատակեցնելով և այն տարածությունները, որոնք ձգվում էին մինչև Կոր և Արաբս գետերի խառնարանը, այն է՝ Թերդիշեն², Քարալա (այժմ Ղարալա), Շեքինի (Շեքի), Սելմանն առանց կովի տիրացավ և Շերվանշահի երկրներին, մի քանի լեռնարնակ ցեղերի և այսպիսով հասավ Բար (Դուռ, Թերթենդ) քաղաքին, որ փակում էր անցքը Կովկասյան լեռների և Կասպից ծովի միջև Այստեղ արարներն ընդհարվեցին բուլղար անոնով ցեղի հետ, և կովի մնջապանվեց Սելմանը: Առաջխաղացումը կանգ առավ, համարյա ամբողջ Այսրկվասը հպատակված էր իսլամին, և Հարիրը նշանակվեց բոլոր այդ երկրների ընդհանուր կառավարիչ:

4. Թեոդորոս Ուշտունու քաղաքականությունը: Արարական նվաճումների ընթացքում հայոց սպարապետի համար պարզվում էր այն դրությունը, որ ստեղծում էր իսլամի հաղթական թուրն Արևմտյան Ասիայում: Նախկին երկու մեծ պետություններից, որոնք աշխարհի այդ մասի տերերն էին, մնաց միայն մեկը, բյուզանդական կայսրությունը, այն էլ թուղացած: Արարական հարվածներին ենթարկված, Սիրիայի և Եգիպտոսի պետք ասուատաքանչյուր զրկված: Պարզ էր, որ Կայսրությունն այլևս շպիտի կառողանար պահպանել Հայաստանն իր տիրապետության տակ: Այդ անկարողությունը հետևանք էր մանավանդ այն պետական սիստեմի, որ, ինչպես տեսանք շատ անգամ, պատճառ դարձավ մեծամեծ երկրների կորստան: Նույնիսկ այն միջոցին, երբ Հայաստանն ամբողջովին վտանգված էր արարական արշավանքներով, բյուզանդական կառավարությունը երկրի մեջ կուռ ինքնապահտպանություն չէր զարգացնում, այլ, ընդհակառակն, նորից բորբոքում էր քաղկեդոնական վեճերը, մեծ անբավականություն հայուցելով իրենց ավագային ավանդություններին հարազատ մնալ ցանկացողը:

¹ Մուզանի դաշտում, Արաքս գետի վրա (տե՛ս Կարայլով, «Կարա Կավազսկու քաղաքում, որի առաջարան Արաքս գետի վրա գտնվում է Արաքս գետի վրա»):

² Պարտավից ղեպի արքերը:

Հայերի մեջ Միանգամայն անբնական չէր, որ այս միջավայրում էլ ստեղծվեր այն տրամադրությունը, որ ցուց տվեց Սիրիայի և Եգիպտոսի ազգարնակության արարական հարձակումների ժամանակ, այսինքն՝ որ հայերի համակրությունն էլ թեքվի դեպի արարների կողմը:

Այս տեսակ տրամադրության առաջին ներկայացուցիչը հենց ինքը Թեոդորոս Ռշտունին էր, որին սկզբից մենք տեսանք ազգային շահերի պաշտպան, պարսկական կրթություն ստացած և հակառակունական ձգտումներով լցված: Տեսանք նաև, որ բյուզանդական բյուրոկրատիան շատ առիթներ էր տալիս, որ հայ զորավարի մեջ ատելության զգացմունք զարգանա դեպի այն ամենը, ինչ բյուզանդականության կնիք էր կրում: Համբերության բաժակը, թվում է, լցրեց Դավիթ փիլիսոփայի առաքելությունը՝ Հայաստանի մեջ քաղկեդնականություն տարածելու համար: Սակայն աննական տրամադրություններից ավելի հրամայողական էին հայ ժողովրդի իրական շահերը: Պարսկաստանի պես մի մեծ, աշխարհակալ պետություն արարները վերածել էին «ամանի» դրությամբ գոյություն պահպանող մի երկրի: Զննելով ազգային-քաղաքական ինքնուրույնության ամեն մի նշովը, արարները դրել էին պարսիկների առջև միայն մի հնարավորություն—կամ անպայման հպատակվել իսլամին, կամ թե կովել մինչև վերջին շունչը: Միանույն իրականությունն էր հաստատվում և Հայաստանում: Ազգային հիւլտուրական-քաղաքական ինքնորոշումը մարմնացնող ձևը—նախարարությունը, մի կողմ էր նետվում արարական տիրապետության ձեռքում: Եվ որովհետև շկար մի ուժ, որ կարողանար պահպանել այդ ազգային կարգը, հակառակ արարների ցանկության, ուստի մնում էր մի ելք—կամ հաշտվել հայ ժողովրդի ներքին ինքնավարության զնշման հետ, կամ համաձայնություն կայացնել նոր տիրողների հետ:

Այս վերջին ճանապարհն էլ ընտրեց Թեոդորոս Ռշտունին: Ամբողջ Հայաստանն ինքնանութար երես էր զարձնում բյուզանդական կայսրությունից և կատարյալ հպատակություն էր հայտնում Օսման խալիֆին (653 թ.): Բանակցությունները, որոնց մանրամասնությունները, դժբախտարար, մեզ հայտնի չեն, վարվում էին բոլոր հայ նախարարների անունից: Հայտնի է միայն դաշնադրության էությունը, որ բացատրված է խալիֆի հետեւալ թղթի մեջ. «Այս լիցի ուխտ հաշտութեան իմոյ ընդ իս և ընդ ձեզ որչափ ամաց և դուք կամիցիք, և ոչ առնում ի ձենց սակ զերկեամ մի. ապա յայնժամ տաշիք երդմամբ, որչափ և դուք կամիցիք. և հեծեալ կաէք յաշխարհիդ ժե (15) հազար. և հաց յաշխարհէն տուք, և ես ի սակն արքունի անգարեմ, և զինեծեալսն յԱսորիս ոչ խնդրեմ. բայց այլուր և հրամայեմ, պատրաստ լիցին ի գործ. և ոչ արձակեմ ի բերդորայն ամիրայս և ոչ Տաճիկ սպայ՝ ի բազմաց մինչև ցմի հեծեալ: Թշնամի մի՛ մտցէ ի Հայս. և եթէ գայ Հոռոմ ի վերայ ձեր՝ արձակեմ ձեզ զաւոր յաւանականութիւն որշափ և դուք կամիցիք: Եւ երդում ի մեծն Աստուած եթէ ոչ ստեմաւ:

Այս համաձայնությունը շատ նշանավոր մի քաղաքագիտական գործ էր,⁷⁶ որ հայերի համար ավելի լավ դրություն էր ստեղծում, քան նույնիսկ բյուզանդական տիրապետության տակ: Այդ մի կատարյալ ինքնավարություն էր արարական հովանավորության տակ՝ հոժարակամ հարկ վճարելու

պայմանով: Տիրապետող պետության համար հարկից ավելի գին ուներ հայկական հեծելազորի ծառայությունը: Բայց այս կողմից էլ, ինչպես հայկական հեծելազորի ծառայությունը մեջ չէին դրվում, քանի որ սկզբից ևեթ պիտենք, հայերը մի նոր դրության մեջ ատելության զգացմունք զարգանա դեպի այն ամենը, ինչ բյուզանդական բյուրության մեջ ատելության զգացմունք զարգանա դեպի այն ամենը, որի պաշտպանությունը հանձն էր առնում հովանավորող պետությունը:

Բայց նշանավոր էր այս համաձայնությունը մանավանդ իրու պետական լայն ըմբռնողության մի գործ: Թեոդորոս Ռշտունին մեկն էր այն, տարաբախտաբար, չափազանց սակավաթիվ հայ քաղաքական գործիներից, որոնք զգացմունքով չէին զեկավարվում, նախապաշարմունքների տակ չէին ծնվում, այլ գործում էին այնպես, ինչպես երկրի իրական շահերն էին թելարություն: Դաշնակցել մի մահմետական պետության հետ ընդեմ մի քրիստոնյաց պետության—այս մի շատ խիզախ ձեռնարկություն էր, որի ըրհատունյա պետության—այս մի շատ քաղաքական մաս մի մեծ, աշխարհակալ պետություն արարները դրանու համար էին ամանը՝ «ամանի» դրությամբ գոյություն պահպանող մի երկրի: Զննելով ազգային-քաղաքական ինքնուրույնության ամեն մի նշովը, արարները դրել էին պարսիկների առջև միայն մի հնարավորություն—կամ անպայման հպատակվել իսլամին, կամ թե կովել մինչև վերջին շունչը: Սիրիական իրականությունն էր հայտապետությունը, մարմանացնող ձևը—նախարարությունը զրադարձ զրադարձ մեջ էր հայոց պատմության մեջ շատ քիչ է կրկնվել, գուցե մի կամ երես նմանը հայոց պատմության մեջ շատ քիչ է կրկնվել, գուցե մի կամ երես կու անգամ: Եվ գուցե հայ ազգի ճակատագիրն այլ կերպ ընթանար, եթե թե թեոդորոս Ռշտունու նման քաղաքական մատածողներ շատ լինեին հայ կարգարող զրադարձների մեջ: Թե ո՞րքան հանդուզն էր Ռշտունու այդ քայլը, կարելի է հասկանալ հենց նկատի ունենալով այն, որ ժամանակի ամենատիեզեր դաստիարակությունը հայուրական, հոգնորականը ըստ այս պատմությանը էր այս պատմությանը մասին: «Եղին, — ասում է նա, — ուստի ընդ մահու և ընդ դժոխուց զաշինս կուցին թեոդորոս Ռշտունեաց տէր ամենայն իշխանական Հայոց, ի բաց ընկեցեալ զաստուածային դաշնաւորութիւն»²: Նրա համար ների արբանյակ է Օսման խալիֆը, որ և հեռացրել է հայերին հոռոմների միաբանությունից:

Սակայն «գժոխքի հետ կուծ» այդ դաշնադրությունն այն իրական օգուտն էր բերում Հայաստանին, որ նրա բարձր կառավարությունը հանձնվում էր հայ նախարարներին և այսպիսով պահպանված էր լինում հին կառավարական ձևը, ազգայինը: Թեև արարական պատմագիրները Հարից հետո էլ հիշատակում են, թե ովքե՛ր նշանակվեցին Հայաստանի կառավարիներ, բայց դրանք, երեսի, Պարսից մարզպանների շափ էլ իշխանություն չունեին ազգաբնակության վրա: Ահագին նշանակություն ուներ և այն, որ Հայաստանի բերդերում արարական զորքեր չէին մնում: Միայն մի զորաբաժին, այն էլ ոչ խոշոր, գունվում էր, ինչպես երեսում է, արար կառավարիներ, բայց դրանք, երեսի, Պարսից մարզպանների շափ էլ իշխանություն չունեին ազգաբնակության վրա: Ահագին նշանակություն ուներ և այն, որ Հայաստանի բերդերում արարական զորքեր չէին մնում: Միայն մի զորաբաժին, այն էլ ոչ խոշոր, գունվում էր, ինչպես երեսում է, արար կառավարիներ, մոտ, որին մեր մատենագիրները տալիս են ոստիկան անունից և որ նստած էր կամ Դվինում, կամ թե Պարտավում: Խալամ ազգաբնակություն Հայաստանի նույնիսկ խոշոր քաղաքներում շատ շկար, այնպես որ արարական իշխանությունը շատ առիթներ չէր կարող ունենալ հայկական ներքին գործերի մեջ խառնվելու իսլամների պաշտպանության պատրվակով:

¹ Այսպիսի մի խոշոր օրինակ էլ ներկայացնում էր Ռուբինյան Մլեհը Կիլիկիայում:

² Սերէս, անդ. «Աստուածային դաշնաւորութիւն» պետք է իմանալ այն համաձայնությունը, որ հայերն ունեին հոռոմների հետ:

Կոստանդին Գ-ի համար անակնկալ էր Հայերի դաշնակցությունն արաքին հերի հետ։ Բյուզանդական զորքը Հայաստանում սաստիկ դժգոհ էր Թեղողորոս Ռշտունուց և գանգատներ էր ուղարկում կայսրին, «Հայերն, ասում էին զինվորները, — միացել են իսմայլացիների հետ։ Նրանք հուսադրեցին մեզ և ցրվեցին Ատրպատականի զանազան կողմերում, ապա անադրեցին մեզ և վրա բերին արաքին և խորտակեցին մեզ։ Խը կընկալ կերպով մեզ վրա բերին արաքին բարին և խորտակեցին մեզ։ Խը ունեինք այստեղ, կորցրեցինք։ Թույլ տուր մեղ գնալ Հայաստան և վրեա հանել մեր կրած վիրավորանքների համար։ Կայսրը նախ փորձեց Հայ իշխաններին կանչել իր մոտ, համաձայնություն կայացնել բոլոր անցած դեպքերի վերաբերմամբ, Խոստանում էր նույնիսկ օգնական զորք տալ, որպեսզի նրանք կարողանան ետ կենալ արաքին իշխանությունը։ Բայց ամեն ինչ ապար դյուն անցավ։ Թեղողորոս Ռշտունին շդավաճանեց իր իսոսքին, որ տվել է արաքին երին, և նախարարներից ոչ ոք չգնաց կայսրի մոտ։

Այս ժամանակ Կոստանդինն ինքը գնաց Հայաստան, բայց վաս մի ստվար բանակով, որի թիվը Սերեսը որոշում է 100 հազար: Այս ուժն արդեն բավական էր, որ պառակտվի նախարարական միությունը: 654 թվականին կայսրը մոտենում էր Հայաստանի սահմաններին: Արաբները, պայմանի համաձայն, պիտի պաշտպանեին հայերին, բայց շատ թույլ գործունեություն ցույց տվին: Դերջանում արար մի քանի պատգամավորներ ներկայացան կայսրին և տվին նրան խալիքի նամակը, որի մեջ ասված էր. «Հայաստանն իմն է. մի՛ գնա այնտեղ, եթե գնաս, ես կգամ քեզ վրա և այնպես կանեմ, որ դու փախչելու կարողություն չես ունենա»: Այս կրտուկ պահանջին կայսրը պատասխանում է. «Եթեկիրն իմն է և ես գնում եմ, եկ, եթե ուզում ես, ինձ վրա. Աստված արդարադատ է»¹: Այսքանով էր բանը վերջացավ, Արաբները ոչ մի դիմադրություն ցույց շտվին, և կայսրը հասավ Կարին: Այդտեղ նրա մոտ գնացին նախ և առաջ Բյուզանդական Հայաստանի իշխանները, որոնք միացած էին Ծաղկունյան: Այսպես էին Սպեր գավառի Բագրատունիները, Մանանաղի, Դարանաղի, Եկեղյաց գավառների իշխողները, Կարնեցիները, տայեցիները, Բասենի, Վանանդի, Շրակի տերերը, Խորխոռունիները, Մուշեղ Մամիկոնյանն ու նրա հետ միացածները և նույնիսկ Արարատյան երկրի մի քանի գավառների տերերը՝ Կարին գնաց և Ներսես Կաթողիկոսը, որ մինչև այդ միաբանված էր Թեոդորոս Ծաղկունյաց հետ: Հայոց խիզախ սպարապետը նկատվեց իրու ապրատմբ՝ հոռոմների դեմ: Նրա գործակիցներն այժմ պատմում էին կայսրին, թե ինչպես էր ապստամբվել և ինչ նպատակներով էր ապստամբվել նաև ինչպես են նրա մոտ հաճախ երթեւկում արաբական դեսպանները: Կայսրը և նրա մոտ ժողովածները նգովում են Ծաղկունյաց տիրոջը, զրկում են նրան իշխանությունից, ուրիշին են նշանակում նրա տեղ և քառասում մարդով ուղարկում են նրա մոտ: Բայց Թեոդորոս իշխանն իսկույն ձերբակալում է այդ մարդկանց, ոմանց ուղարկում է Բաղեշ, ոմանց կալանավորության է ենթարկում Վանա լճի կղզիներում, իսկ ինքը քաշվում է Աղթամար Կղզին, Հրաման տալով, որ իրեն հավատարիմ մնացած զորքերը ցրվեն իրենց գավառները և ամրանան լեռներում, սպասելով իր կարգադրություններին: Նրա հետ միացած էին և Վրաստանը, Աղվանից և Սյունյաց երկրները: Նրանց վերաբերմամբ էլ Թեոդորոսը նույն տեսակ կարգ

զրոյական արակ, այսինքն՝ որ յուրաքանչյուր երկրի զորքերը գնան ամբանալու իրենց սահմաններում:

Այսպիսով պատրաստվում էր մի հայ-Հռոռմական պատերազմ: Եվ Թեոդորոս Ռշտունու կողմնակիցները նույնիսկ սկսեցին էլ այդ պատերազմը: Թեոդորոս Վահունին, որի որդի Գրիգորը սպարապետի փեսան էր, գրավեց Արքայա բերդը, իսկ Դաշտկարանի տեր Վարազ-Ներսեհը, ամրանալով մի բաց տեղ, իր ձեռքը գցեց աշխարհի բոլոր գանձերը: Կայսրը, ստանալով այս բռնությունների լուրը, պատրաստվեց, որ գնա Հայաստանի արևելյան կողմերը և պատերազմական գործողություններ սկսե: Սակայն Ներսես կաթողիկոսը և մյուս իշխաններն ընկնում են նրա ոտները և աղաջում են խնայել երկիրը, քարուքանդ շանել այն մի քանի անձանց պատճառով: Եվ Կոստանդինը, զիշանելով այդ թախանձանքներին, բաց է թողնում իր զորքերի մեծ մասը, իսկ մնացածի հետ (ըստ Սեբեոսի՝ 20 հազար) գնում է Դվին, ուր իշնում է կաթողիկոսարանում և նորից բարձրացնում է քաղ-կեդոնականության հարցը: Ներսես կաթողիկոսն այս անգամ գեն է դնում դիմակը և բացարձակորեն ընդունում է քաղկեդոնական դավանությունը: Դվինի ս. Գրիգոր եկեղեցում պատարագ է մատուցվում Հունական ծեսով, և ոչ միայն կաթողիկոսը, այլև նրա հետ բոլոր եպիսկոպոսները հաղորդվում են կայսրի հետ միասին: Այսպիսով, Հայոց աշխարհը համարվում էր պաշտոնապես հարած հունական օրթոդոքսության:

Այս ժեսի ժամանակ տեղի ունեցավ մի գեպք, որ շատ լավ պատկերացնում է, թե ի՞նչ հանգամանքների մեջ էր կատարվում քաղկեդոնականովյան հաղթանակը: Եպիսկոպոսներից մեկը, ինչպես պատմում է Սեբեռը, չհաղորդվեց, և իշխնելով սեղանից, խառնվեց ամբոխի մեջ: Պատարագից հետո, երբ կայսրն իր սենյակն էր գնացել, նրան պատմեցին այդ եպիսկոպոսի մասին, և նա հրամայեց իր մոտ բերել այդ ըմբռուստին: Եվ երկուսի միջև տեղի է ունենում այսպիսի խոսակցություն: Կայսրը հարցնում է. «Քահանա» ես դուք:— «Եթե աստված կամենա, մեկ էլ ձեր փառքը», պատասխանում է եպիսկոպոսը: «Ի՞նչ ես դու, որ ես՝ քո թագավորը և դա՝ քո կաթողիկոսն ու մեր հայոք, և դու արժանի չես համարում ինձ՝ քեզ հետ հաղորդվելու, ոչ էլ դրանք»:— «Ես մի մեղավոր և անարժան մարդ եմ, ձեզ հետ հաղորդվելու արժանի չեմ, բայց եթե աստված արժանի աներ ձեզ հետ հաղորդվելու, այնպես կհամարեի, թե Գրիփատոսի սեղանից և նրա ձեռքից եմ վայելում»:— «Այդ թո՞ղ և ինձ այն ասա՝ սա հայոց կաթողիկո՞ս է թե ոչ»:— «Այնպես, ինչպես սուրբ Գրիգորը»:— «Կաթողիկոս ընդունո՞ւմ ես սրան»:— «Այո՛»:— «Կհաղորդվի՞ս սրա հետ»:— «Այնպես, ինչպես սուրբ Գրիգորի հետ»:— «Եսկ այսօր ինչո՞ւ չհաղորդվեցար»:— «Բարերար թագավոր, մենք այն ժամանակ, որ ձեր պատկերը պատի վրա նկարած էինք տեսնում, էին ահութղողի մեջ էինք ընկնում. ի՞նչ կլինի այժմ, երբ մենք իրար դեմ հանդիման ենք և բերանից բերան ենք խոսում: Մենք տգետ և տըխմար մարդիկ ենք, ոչ լեզու գիտենք, ոչ գիր: Առաջ սովորում ենք, հետո միայն հասկանում, թե բանն ինչումն է, բայց քո բարերար հրամանդ իշխում է բուժելով: Մեր այս աշխարհում կաթողիկոսից ամեն տեսակ հրամաններ էին արձակվում, հենց այս իսկ տեղից, նրա ձեռքով հրապարակված Զորս տարի սրանից առաջ նա ժողով գումարեց այստեղ

բոլոր եպիսկոպոսներին, հավատի մասին գիր գրեց, կնքեց նախ իր, ապա մեր, վերջը նախարարների կնիքներով։ Այդ թուղթն այժմ իր մոտ է գտընվում։ Հրամայեցեք գտնել և տեսեք։ Ներսեսն այս համարձակ մերկացման առցե մնաց պապանձկած։ Կայսրն էլ, իշարկե, հիշեց, որ Դավիթ փիլիսոփայի առաքելությունը մերժված էր հենց ներսեսի միջոցով։ Բայց և այնուեմ, գուշ լինելով, որ Կաթողիկոսն այժմ գործում է բաց և համարձակ հօգուս հոռոմների, բավականացավ նրանով, որ համարձակախոս եպիսկոպոսին էլ հաղորդել տվեց հունական ծեսով։

Բայց կարճատե եղավ քաղկեդոնականության հաղթանակը: Կայսր Հայոց աշխարհում երկար մնալ չէր կարող, կարող պետական գործերը կանչում էին նրան կ. Պոլիս: Թեոդորոս Ռշտունու տեղ Հայաստանի իշխան կարգելով Մուշեղ Մամիկոնյանին, նրան Յ հազար զորքով ուղարկեց Վասպուրական՝ այդ աշխարհը, նրա հետ նաև Ռշտունուն նվաճելու համար: Առանձին գնդեր ուղարկվեցին նաև Վրաստան, Աղվանք և Սյունիք՝ հարկադրելու համար, որ հեռանան Թեոդորոս Ռշտունու հետ կնքած միաբանությունից: Ինքը Կոստանդինն շտապով ուղևորվեց իր մայրաքաղաքը, տանելով իր հետ այն համոզմունքը, որ իրեն, այնուամենայնիվ, չհաջողվեց հայերին միացնել հունական եկեղեցուն: Այս բանի անսխալ ապացույցն այն է, որ նրա հետ Դվինից հեռացավ և Ներսես կաթողիկոսը, որովհետև Թեոդորոս Ռշտունին և մյուս նախարարները սաստիկ զայրացել էին նրա վրա Դվինում կատարած միարարական գործողությունների համար Կաթողիկոսը քաշվեց իր իշխան գտնողը Տայոց աշխարհում և հեռու էր պահում իրեն եկեղեցական գործերից:

Իսկ Թեղողորոս Ռշտունին իր փեսա Համազասպ Մամիկոնյանի հետ սպասում էր Աղթամար կղզում, թե ե՞րբ արարները կուղարկեն խոստացած ոյնվորական օգնությունը: Եվ իրավ, շուտով արարական մի բանակ, թվով 7 հազար, կանգ առավ Աղիովիտ և Թզնունիք գավառներում, պատրաստ շարժվելու նրա հրամաններով: Գարունը բացվելուն պես Թեղողորոսը, թողնելով իր կղզին, մի մեծ արշավանք սկսեց Մուշեղ Մամիկոնյանի գլխավորությամբ իր դեմ ուղարկված զորքը հալածական անելու համար: Հոռոմներն ամեն տեղ փախչում էին այդ արշավանքի առջև, և Թեղողորոսը քշեց նրանց մինչև Տայք նահանգի ծովեղոյա կողմերը, այստեղից էլ հարձակվեց Տրապիզոնի վրա, գրավեց այդ քաղաքը և մեծ քանակությամբ ավար և գերի ներ տարավ իր հետ: Այս քաջագործություններից հետո էր, որ Թեղողորոսը հարուստ ընծաներով գնաց Դամասկոս՝ խալիֆի փոխանորդ Մուսավիայի ներկայանալու համար: Այրիայի մայրաքաղաքում հայ իշխանը, իբրև դաշնակից, շքեղ ընդունելության արժանացավ: Մուսավիան նրան շատ թանգարին ընծաներ տվեց և հանձնեց նրան նաև Վրաստանի ու Աղվանից երկրի գլխավոր կառավարությունը:

Սակայն Թեոդորոսի քաղաքականության հաղթանակը երկարատև չէր
ել այս ոչ թե այն պատճառով, որ արաբներն իրենց փոսքի տերը չհան-
դիսացան։ Դարձյալ հայ ավատական իշխաններն էին, որ երկպառակու-
թյան դուռ բացին։ Ուշագույնին հիվանդանում է և թողնելով կառավարչակա-
գործերը, նորից քաշվում է իր Աղթամար կղզին, իսկ նախարարները, թ-
րյուղանդական բաժնից և թե արաբներին ենթարկված տեղերից, հավաք-
վում են, միաբանում իրար հետ, որպեսզի կարողանան գյուղացի ժողովր-
դի դրությունն ապահովել։ Հենց այդտեղ էլ վճռվում է, Թեոդորոսի հիվան-

դրսթյան պատճառով, բաժանել աշխարհը, ծիափորներ նշանակելով զանազան մասերի կառավարության համար և հարկապահանջներ նշանակելով ուղի և արժաթ հավաքելու համար: Բայց այս կարգադրությունը մեծ շարիք դարձավ հայ ժողովրդի համար: Սկսվեցին սաստիկ կեղեքումներ, որոնք աղետալի կացության մեջ դրին հարկատու ժողովուրդը: Սեբեռու ժողովրդի դրությունը նմանեցնում է ծովում խեղդվողի դրության¹: Թեոդորոս ՌԵՇ-տումին ուրիշ ճար չի գտնում այս աղետի դեմ, բայց եթե նորից զորք խնդրել արաբներից՝ այս անդամ արդեն իր հայրենակիցների դեմ, «զի հարց է զհայն և հալածական արասցէ», ինչպես բացարում է նույն պատմվությունը: Ապատամբել էին և վրացիները, այնպես որ նրանց դեմ էլ պատճողական արշավանք սկսելու կարիք էր զգում հայոց սպարապետը: Հայ նախարարների վարմունքի մեջ թեոդորոսը կատարյալ իրավունք ուներ տեսնելու ոչ միայն անձնական չկամություն իր դեմ, այլև մի ամբողջ շարժում, որ իր քաղաքականության հակառակ էր գնում:

Ելայս անգամ էլ եկան արաբական զորքերը Հարիբն էր, «անողորս դահիճը», որ հսկում էր Հայաստանի վրա: Արաբները մեկ անգամ էլ նվաճեցին Հայոց երկիրը ծայրե ծայր, իսկ բյուզանդական զորավար Մավրիանոսի ջանքերը՝ այդ հաղթական արշավանդը կանգնեցնելու համար՝ ովնչ արդունք չունեցան: Այս անգամ Հայոց աշխարհի կատարյալ հնագանդությունն ապահովելու համար արաբները նշանավոր նախարարական տներից պատանդեր վերցրին, տղամարդ, կին թե երեխա, որոնց թիվը հասնում էր 1775-ի²: Դրանց մեջ էին Գրիգոր Մամիկոնյանը և Սմբատ Բագրատունին: Թեոդորոս Ծյուռնին էլ ինքնակամ հետևեց այդ բազմության, երկի նորից Մուավիային ներկայանալու և նորից հայ-արաբական հարաբերությունները շտկելու համար: Բայց Դամասկոսում նա վախճանվեց³, և նրա դիակը տարան իր հայրենիքն ու այդտեղ թաղեցին:

5. Արաքա-բյուզանդական հարաբերությունները: Թեղողորոս Ռշտունու մահից հետո Հայաստանում հաստատվում է մի դրություն, որ հատուկ էր այդ երկրի, իբրև քաղաքական մի թույլ կազմակերպության, ճակատագին: Հայ ժողովուրդը նորից և նորից սկսում է տարրութերվել իր հայրենիքի վրա իրավունքներ տարածող երկու մեծ պետությունների փոխհարաբերությունների միջև, հակվելով դեպի այն կողմը, որ ուժեղ էր հանդիսանում փոխադարձ մրցությունների մեջ: Այդպես նա պարտավորված էր անել իր կյանքն ու խաղաղությունն ապահովելու համար, բայց դժբախտությունն այն էր, որ ուժեղացած կողմին հնազանդվելը գրգռում էր թու-

1 bpt. 239.

² Յովիաննէս կաքողիկոս, եր. 113:

Յ թշտունու մահվան տարեթիվը զգվար է ճշտել, Ոմանք դրականապես հայտարարում են, որ նա մեռել է 565 թ. (Կ. Եղանն Ղոնդի առաջարանի մեջ, կդ.), մինչդեռ, եթե Հավատանք Ղոնդին, Թեղողրոսս ապրում էր և Մոսավիայի թագավորելուց (661 թ.) հետո էլ (եր. 13), Ղոնդը պատմուե է, որ Կոստանդին կայսր մի քանի անդամ հրամայեց Ծշտունուն գնալ արարենքի գեմ Սիրիա կովելու, իսկ նա ստիպված եղավ Հպատակվել այդ հրամանին այն ժամանակ, երբ Կայսրն պահնաց չնշել նրա ընտանիքը: Այդ ժամանակ միայն նա զնում է պատերազմ իր Վարդ անոնավ որդու հետ: Այս մի հակասություն է Սեբեսոսի պատմածներին և յանականդ անհավատալի է երկում, եթե նկատի ունենանք Թեղողրոսսի բնակորությունը, որ այսինքն ավագանության մեջ է ամրողացած է Սեբեսոսի նկարագրության մեջ: Հավանական է թվում, որ Թեղողրոսսը վախճանված լինի 659 թվին: